

MİRZƏ TAĞIXAN RƏFƏTİN MİLLİ-DEMOKRATİK VƏ İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ

Faiq ƏLƏKBƏRLİ,

*AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
Azərbaycan fəlsəfə tarixi şöbəsinin aparıcı
elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
faikalekperov@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *İslam mədəniyyəti, çağdaşlıq, yeniləşmək, Qərbi mədəniyyəti, fəlsəfi romantizm, türkcülük, Xiyabani hərəkatı.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Исламская культура, современность, обновление, западная культура, философский романтизм, тюркизм, движение Хиябани*

KEY WORDS: *Islamic culture, modernity, renewal, Western culture, philosophical romanticism, Turkism, Khiyabani movement*

Giriş

Güney Azərbaycanın Təbriz şəhərində dünyaya gələn Mirzə Tağıxan Rəfət Təbrizi (1889/90-1921) ilk təhsilini burada aldıqdan sonra atası Ağa Məhəmməd Təbrizi onu İstanbula göndərmişdir. Osmanlı imperiyasının paytaxtında türk dili ilə yanaşı, fars və fransız dillərində təhsil almış, Trabzonda Naseri məktəbində əvvəlcə fransız dili müəllimi kimi çalışmış, daha sonra da məktəbin müdiri olmuşdur. Rəfət Təbrizi Trabzonda yaşayarkən “Bir nəfər iranlı” imzası ilə buradakı fransızdilli “L’Orient” (“Şərqi”) qəzetində ədəbi və siyasi məqalələr ilə çıxış etmişdir. Bu səbəblə o, Trabzonda fransız konsulluğu tərəfindən Fransa hökumətinin fəxri medalı ilə təltif edilmişdir. Bu məsələ ilə bağlı türkiyəli araşdırmaçı Ənvər Uzun yazır ki, Tağıxan Rəfət Trabzonda qaldığı 2-3 illik müddət ərzində Fransız Məktəbində işləmiş və bu şəhərdə yerləşən Osman Nuri Eyüboğlunun İqbal mətbəəsində fransızca nəşr olunan “L’Orient” (“Şərqi”) qəzetində məqalələr ilə çıxış etmişdir [1, s.45].

Əhməd Kəsrəvi “Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı” kitabında yazır ki, Rəfətin atası Ağa Məhəmməd Trabzon “iranlıları”ndan olub, altı, ya da yeddi oğlu varmış: “Onlardan iki böyük oğlu - Mizə Möhsünxan və Mirzə Təqixan Trabzondakı katolik missionerlərinin açdığı məktəbdə təhsil almış və 1916-cı ildə Təbrizə gəlmişlər. Yaxın qohumlarının yardımı ilə Mirzə Möhsünxan “Firdovs” mədrəsəsində müdir, Mirzə Tağıxan da orada müəllim işləmişdir” [2, s.52].

1916-cı ildə Trabzonun çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra Rəfət də Təbrizə qayıtmış və milli demokratik hərəkatda fəal iştirak etmişdir. O, əvvəlcə İran Demokrat Partiyasının (İDP)

üzvü olmuş, daha sonra da İDP-nin Təbriz Komitəsi əsasında yaranmış Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) qurucularından və ideoloqlarından biri olmuşdur.

Xiyabaninin nəvəsi Fəraməz Xiyabani babası haqqında xatirələrində yazır ki, Xiyabani Əbülqasim Füyuzat, Fərivərd Abdullazadə, İbrahim Əmirxızı və Tağı xan Rəfət istibdad əleyhinə mübarizədə insanları səfərbər etmək, konstitusiyanın tam şəkildə icrasına, demokratiya, ədalət və hüquq bərabərliyinə nail olmaq üçün az sonra ADF-nin mətbu orqanı olacaq “Təcəddüd” adlı qəzeti nəşr etməyi qərara alırlar [3, s.218].

İdeya rəhbəri Ş.M.Xiyabani olan “Təcəddüd” qəzetinin birinci sayı 1917-ci il aprelin 9-da çıxır. Mirzə Təqixan Rəfətin təşəbbüsü ilə fransızca “renessans” sözünün ərəb dilində qarşılığı olan “təcəddüd” ifadəsi (yeniləşmə) qəzetə ad kimi seçilir. “Qəzetin 1-13-cü saylarının mühərrirləri Əbülqasim Füyuzat və Əbülfət xan Ələvi, 59-86-cı saylarının müdiri və baş redaktoru Mirzə Təqixan Rəfət, 87-202-ci sayların müdiri və redaktoru Xiyabani olur” [4, s.204].

1917-ci ilin aprelinde İDP-nin Azərbaycan Vilayət Komitəsinin təsis toplantısı keçirilmiş, Azərbaycanın bölgələrindən gəlmiş 480 nəfər bu toplantıda iştirak etmişdir. Bir neçə gün sürən müzakirədən sonra konfransda yeddi maddəlik qərar qəbul edilmişdir. Toplantıda Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) yaradıldığı və rəhbərliyinə Ş.M.Xiyabani, Mirzə İsmayıl Nəbəri, Məhəmmədəli Badamçı, Mirzə Tağıxan Rəfət, Əhməd Kəsəvi, Doktor Zeynalabdin xan, Sultanzadə, Zeynalabdin Qiyami, Nurulla xan Yekani, Mirzə Əli Heyət və başqalarının seçildiyi elan edilmişdir.

Mirzə Tağıxan Rəfət həm partiyada yenilik tərəfdarı kimi fəal çalışır, həm də mitinqlərdə Xiyabaninin və başqalarının xalqa türkcə müraciətlərindən parçaları fars dilinə çevirərək “Təcəddüd” qəzetində çap edirdi.

Urmiya və Salmas bölgəsinin əhalisi erməni-aysori “xristian ordusu” tərəfindən qətlialmlara məruz qaldığı bir vaxtda İhsan paşanın rəhbərlik etdiyi Osmanlı hərbi birlikləri 1918-ci ilin iyununda Güney Azərbaycana daxil olaraq bu qırğınların qarşısını almışdır. Xoyu mühasirəyə almış Andranik Ozanyanın rəhbərlik etdiyi erməni-aysori ordusu ilk döyüşdə məğlub olub geri çəkilməmişdir.

1918-ci il sentyabrın 25-də xalqın arzusu ilə Osmanlı qoşunları Əli İhsan Paşanın komandanlığı altında Təbrizə daxil olur. Güney Azərbaycanın idarəçiliyini təşkil etmək üçün “İttifaqi-islam” adlı təşkilat qurulur. Bu təşkilatın qurucuları sırasında Mirzə Tağıxan da olur. Mirzə Tağıxan həm də Osmanlı ordusunda müşavirlik (08.06-01.10.1918) vəzifəsini yerinə yetirir. Eyni zamanda o, Azərbaycan valisi Nizamül-səltənənin istəyi ilə türk dilində “Azərbaycan” adlı qəzet də nəşr etdirir [1, s.19-20]. Bu zaman “Tənqidiyyun” qrupunun üzvləri osmanlıların əleyhinə mütəmadi təbliğat aparır, onları işğalçı adlandırır, təbliğatlarını fanatiklər arasında daha da təsirli etmək üçün təriqət müxtəlifliyini ön plana çıxarırdılar. Hətta Mirzə Tağıxan Rəfəti Osmanlıya yaltaqlıq etməkdə, Xəlil Paşanın istəyi ilə “Azərbaycan” qəzetini türk dilində çıxarmaqla Osmanlı siyasətinə qulluq etməkdə suçlayırdılar [1, s.21].

1918-1919-cu illərin əvvəllərində Rəfət “Təcəddüd” qəzetinin 59-86-cı saylarına redaktorluq etməklə yanaşı, ADF Gənclər təşkilatının “Azadistan” adlı elmi, nəzəri-siyasi jurnalını da ən ağır və gərgin günlərdə nəşr etdirər bilmişdir. Milli azadlıq, dil, ədəbiyyat

məsələlərini işıqlandıran jurnalın ayda iki sayının çap edilməsi planlaşdırılsa da, cəmi 4 sayı işıq üzü görmüşdür.

1920-ci ilin iyununda elan edilmiş “Azadistan” adlı muxtar dövlət süquta uğradıqdan sonra, yəni 1920-ci ilin sentyabrında Rəfət Təbrizi də Xiyabani kimi qətlə yetirilmişdir.

Milli-demokratik görüşləri

Xiyabaninin yaxın silahdaşı hesab olunan Rəfət bütün sahələrdə, o cümlədən mədəniyyət, fəlsəfə və ədəbiyyatda da yeniləşmənin tərəfdarı kimi tanınmışdır. Onun fikrincə, yenilikçilər düşüncə və incəsənət dünyasında, ədəbiyyatda yeni bir eranı yaratmaq niyyətindədirlər. Rəfətə görə, bu gün köhnəlmiş, lakin hələ də üstün olan statusu dəyişərək yeni, müasir status ilə əvəz etmək olduqca vacibdir. Bunun üçün də ən güclü vasitə dildir. Çünki dil insanın fikir və hisslərini ifadə etmək üçün bir alətdir. O, “Modernistlərin bəyanatı”nda fikrini belə ifadə edirdi: “Əgər biz iddia edə bilərixsə ki, insan fikirləri və hissləri eralar ərzində heç bir dəyişikliyi qəbul etmir, onda dil dəyişikliyi də yararsız ola bilər. Aydındır ki, intellektual və perspektual müasirlik ədəbi müasirliyi tələb edir” [5, s.22]. Rəfət daha sonra yazırdı: “Bu açıq və aydın bir həqiqətdir ki, yeni fikir və yeni hisslər ədəbiyyatda da yeniləşmə tələb edir. Daha doğrusu, ədəbi yeniləşmə, yəni təfəkkür və deyim tərzində yeniləşmə fikirlərin və hisslərin yeniliyini göstərən yeganə sübutdur”.

Qacarlar dövlətində “yeni şeirin öncülü”, yeni ədəbi-fəlsəfi baxışların nümayəndəsi hesab olunan Rəfət Türkiyədə yaranmış “Sərvəti-fünun”-nin Azərbaycandakı davamçılarından da biri idi. O da “Sərvəti-fünun”çular kimi ədəbiyyatı həm forma, həm də məzmun cəhətdən yeniləşdirmək, dili sadələşdirmək, ənənəvi Şərq motivlərini və poetik sistemini dəyişdirmək, Qərb mədəniyyət üsulunu təbliğ etmək yolunu tutmuşdu. “Təcəddüd”, “Azərbaycan” qəzetlərinin, “Azadistan” jurnalının əsas yazarlarından biri kimi Rəfət bu mətbu orqanlardakı məqalələrində yeni həyatın tələblərini ifadə etməyə çalışmışdır. Onun ilk yazılarında demokratik əhval-ruhiyyə, vətənpərvərlik və xəlqilik əsas yer tutmuşdur [6, s.162-163]. Bu baxımdan Rəfət çağdaş “İran” poeziyasının ilk şairi kimi də tanınmışdır. Eyni zamanda, o, H.Sahir, Ə.Xürrəm, Y.M.Daneş və başqa şairlərin və yazıçıların ardıcılıqları olduqları “Rəfət Məktəbi” adlandırılan ədəbi məktəbin yaradıcısıdır.

Cəmalə Mirzəyeva yazır ki, ədəbi aləmdə bir-birinə qarşı mübarizə aparən iki tərəf meydana gəlmişdi. Bu mübarizədə ənənə tərəfdarları klassik üslubdan uzaqlaşmağı qəbul etmir, yeni üslubda yaranmaqda olan ədəbiyyatı, xüsusilə də mənzum ədəbiyyatı tənqid edirdilər. Klassik ədəbiyyat tərəfdarlarının ən nüfuzlu təşkilatı Məliküşşüəra Baharın yaratdığı və başçılıq etdiyi “Daneşkədə” ədəbi məclisi idi. “Təcəddüd” qəzeti isə ədəbiyyatda da yeniləşmə tərəfdarı kimi çıxış edərək köhnəliyi qəbul etmir, ənənədən ayrıla bilməyənləri şiddətli tənqid atəşinə tuturdu. “Təcəddüd” qəzetində ədəbi tənqidlə bağlı əsas məqalələr Təqi Rəfətə aid idi. O, fars, türk, fransız dillərində şeirlər yazmış, “İran” ədəbiyyatında “yeni şeir”in əsasını qoyanlardan biri olmuşdur [6, s.162-163].

P.Məmmədlinin fikrincə, “Sərvəti-fünun” ədəbi məktəbinin Qacarlar dövlətində davamçısı olan Tağıxan Rəfət poeziyanı həm forma, həm də məzmun cəhətdən yeniləşdirmək, dili

sadələşdirmək, Şərq motivlərini və poetik sistemini dəyişdirmək kimi ədəbi məramı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Çalışdığı “Təcəddüd” qəzetində özünə həmfikir və məsləkdaşlar tapmışdır... Bununla ədəbiyyatın həm forma, həm də məzmununda təcəddüd yaratmış, sərbəst şeirin əsasını qoymuşdur. O, “Təcəddüd”də, “Azadistan” jurnalında açıq imza ilə və ya “Femina” təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi şeirləri, eyni zamanda dərin məzmunlu məqalələri ilə milli-azadlıq hərəkatına yaxından kömək göstərmişdir [7, s.184-186].

Qeyd edək ki, bəzi fars tədqiqatçıları çağdaş ruhlu, yenilikçi ədəbiyyatın banisi kimi Nima Yüşinin adını çəkirlər. Halbuki ondan əvvəl Tağı Rəfət, Şəms Kəsməi kimi azərbaycanlı-türk ziyalılar yenilikçi ruhlu ədəbiyyatın banisi idilər [6, s.23-24].

Maraqlıdır ki, həmin dövrdə Berlində çıxan “Kavə” qəzeti və onun baş yazarı S.H.Tağızadə Tağıxan Rəfəti tənqid edən yazılar yazmışdır. Tağızadə ilə yanaşı, Mahmud Qənizadə, Hüseyn Kazımzadə, İrəc Mirzə və başqaları da öz yazılarında Rəfəti tənqid etmiş, onun şeirlərini bəsitlikdə, mənasızlıqda ittiham etmişlər [8].

İslam Qəribli yazır ki, Rəfət özünü ictimai mövzular aləmində daha sərbəst hiss edirdi: “Tanış ola bildiyimiz şeirlərində biz onu, əsasən, cəmiyyətdən, onun insanı əzən qanunlarından, daha doğrusu qanunsuzluqlarından narazı bir şəxs kimi görürük. Bu narazılıq heç də bədbinlik və pessimizm notları ilə müşahidə olunmur. Şair xalqın parlaq səhərini mübarizədə gördüyündən vətən övladlarına məyus olmamağa, öz haqqını müdafiə edərək onu qazanmağa çağırır” [9, s.152].

“Azadistan”da dərc olunan məqalələrindən birində Rəfət gənclərə üzünü tutaraq yazırdı: “Tam sərbəstliklə düşünün və özünüzü hiss edin. Fikir və suallarınız yazın... Heç vaxt azadlıq hissinizi itirməyin. Başqalarını təqlid edərəkən ifrata varmayın və mümkün qədər özünüz olun. Tənqid etməkdən qorxmayın, ancaq heç bir səbəb olmadan da yersiz tənqid etməyin. Ani, şiddətli bir hücum qarşısında da ilk düşüncələrinizdən heç vaxt qorxub vaz keçməyin” [1, s.45].

İctimai-siyasi görüşləri

Rəfət ictimai-siyasi görüşlərində də yenilikçi baxışlarıyla, inqilabçılığı ilə fərqlənmişdir. “Təcəddüd” qəzetinin 43-cü sayında (9 zilhiccə 1335-ci il / 26 sentyabr 1917-ci il) o yazırdı ki, hər hansı bir cəmiyyətin həyatında ən mühüm anlardan biri seçkilərdir. Hər bir vətəndaş səsine sahib çıxmalıdır ki, həmin cəmiyyətdə demokratikləşmə mümkün olsun. Rəfət yazırdı: “Verməli olduğumuz səs bizim azadlığımızı məhdudlaşdırmağa bilər. Yəni səsimizi verdiyimiz andan etibarən yaydan çıxan ox kimi nəzarət əlimizdən çıxacaq, azadlığımızı və haqqımızı itirmiş olacağıq. Biz sadəcə səs vermədən bir saniyə öncə və səs verdiyimiz ana qədər keçən qısa müddət ərzində sərbəstik. Bu iki saniyə arasındakı zaman bizim sərbəstliyimizin, azadlığımızın qısa ömrüdür. Bu qısa zamanın tək meyvəsi bizim səsimizdir. Dəyərli dostlarım, ölüm və qalım bu bir tək səsə bağlıdır. Vətəndaşlar, oyaq olmaq gərəkdir, bu məsələni aydın qavramaq gərəkdir” [10, s. 45]. Bir sözlə, onun fikrincə, insan öz fərqli fikrini, rəyini deməyi də, seçilmək və seçmək hüququnu da bilməlidir. Əks təqdirdə, istəmədiyimiz şəxsə məcburi olaraq verdiyimiz rəy bizim azadlığımızın sərhədini məhdudlaşdıracaq, daha sonra azadlığımızı da əlimizdən alacaqdır [6, s.23].

O hesab edirdi ki, insan öz şüurunda dəyişikliklər etməyi bacarmalı, geridə qalıb daima keçmişə qapanmamalıdır. O, “Ey, iranlı cavan” şeirində yazırdı:

*Qalx yerindən vətən oğlu, nəzr et asimana,
Üfüqün rəngi günəşdi, necə gör döndü qana.
Qalx gülər üzvlə salamlı açılan al səhəri,
Qalx ki iş vaxtı çatıb gözləməyin ol səhəri.
Qalx iri addım ilə get irəli, başla işə,
Məyus olmaq səni bil məhv edəcəkdir həmişə.
Bil döyüş gözləyir indi yolunu öndə sənin,
Sabaha səsləyir hər an səni doğma Vətənin... [6, s.23].*

1918-ci ilin martında Urmiyada ingilis və rus hərbiçilərinin yardımı ilə aysori-erməni qüvvələrinin türkələri qırmasından təsirlənən Rəfət “Urmu yandı” şeirini yazaraq “Təcəddüd” qəzetində çap etdirmişdir:

*Bundan yaxşı günlər gözləyirdi Urmu.
Urmu Rus inqilabını gördükdə,
Ürəyində çırpınan bağırtını içəri qaytardı
Yorğun köksündə qışqırtını udarkən,
Belə sandı:
Yenə də bağışlamalıdır köhnə düşmanı
Yazıqlar olsun, kişilik itib batdı!
Urmu yandı [2, s.164].*

Rəfət inqilabçı, yenilikçi ruhlu, milli sosial-demokrat olmuşdur. Onun demokrat ruhu sonralar daha çox milli-demokrat yönündə inkişaf etmişdir. Hər halda o, Xiyabani ilə müqayisədə türk mədəniyyətini, türk kimliyini çox öndə tutmuş, Azərbaycan türklüyünü müdafiə və təbliğ etmişdir. Hesab edirik ki, onun demokratiyadan milli demokratiyaya daha çox meyl etməsində 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklərin və onların uzantılarının zaman-zaman Azərbaycan türklüyünə qarşı etdiyi çirkin oyunlar, eyni zamanda digər millətlərə aid “demokrat”ların ikiüzlü əməlləri də mühüm rol oynamışdır. T.Atabəyi yazır ki, Azərbaycan demokratları 1917-ci il Rusiya inqilabını alqışlayaraq “öz məmləkətlərində demokratiya uğrunda mübarizə aparmaqla yanaşı, digər millətlərin təməl suverenliyinə hörmət bəsləyərək Rusiyada fəaliyyət göstərən həmin qruplarla” qarşılıqlı dostluq əlaqələri yaratmaq üçün partiyanın əyalət komitəsini təsis etdilər. Lakin çox keçmədi ki, həmin inqilabçıların Araz çayının o biri sahilində həyata keçirdikləri siyasi tədbirlər azərbaycanlı demokratları öz nəhəng qonşuları ilə daha ehtiyatlı və sayıq münasibətlər qurmağa vadar etdi [11, s.72].

Araşdırmaçı alim Əli Şamil yazır ki, buna görə də Xiyabani, Tağıxan Rəfət və başqa azərbaycanlı demokratlar marksizm cərəyanının bolşeviklər adlandırılan qrupunun yeritdiyi siyasətə, eləcə də rusların himayəsilə təşkil olunmuş bütün qruplara xoş münasibət bəsləməmişlər: “Çünki bu qrupların üzvlərinin əksəriyyətini ermənilər təşkil edirdilər. Onlar da siyasi mübarizə

aparmaq əvəzinə müsəlmanları kütləvi şəkildə qırır, talanlar törədirdilər. Urmiyada, Salmasda törədilən soyqırımlarından, Qafqazdakı soyqırımından canlarını qurtara bilənlərin Təbrizə, Mərəndə gəlib çıxmaları, bolşeviklərin tez-tez mövqelərini dəyişmələri əhalidə bu qruplara qarşı mənfi münasibət formalaşdırmışdır. Ona görə də Təbrizdə bolşeviklərin bir hissəsi qaçmış, bir hissəsi də “bolşeviklərə kömək edən” Almaniya konsulluğuna sığınmışdı.

Təbriz demokratik hökuməti böyük silah və sursat anbarı yerləşən Almaniya konsulluğunu mühasirəyə alaraq bolşeviklərin təslim olmasını tələb edir. Alman konsulluğu buna etiraz etdikdə, ora mühasirəyə alınır. 45 günlük mühasirə qarşılıqlı atışma və alman konsulunun ölümüylə nəticələnir. Sonda bolşeviklər silahı verməyə və təslim olmağa məcbur qalırlar” [12, s.100-101].

ADF rəhbərliyi başda Xiyabani və Rəfət olmaqla, nəinki bolşeviklərlə əməkdaşlıq etməkdən çəkinir, artıq onlara müdaxiləçi kimi baxırdılar. Hətta Cəngəl hərəkatı adı ilə məşhurlaşan Gilan üsyanının rəhbəri Kuçek Xan Qacarlarda məşrutənin bərpa edilməsi məqsədilə Xiyabaniyə birgə əməkdaşlıq təklif etdikdə Xiyabani ona “Səninlə Vüsuqüddövlə arasında nə fərq var? O, İrani ingilis qüvvələrinin əli ilə idarə etmək istəyir, sən isə rusların dəstəyi ilə bu işi həyata keçirmək istəyirsən” [11, s.73].

Əli Şamil yazır ki, 1919-cu ilin avqust-sentyabr aylarında Qacarlar dövlətinin Dördüncü Məclisinə seçkilər keçiriləndə Mirzə Tağıxan Rəfət öz namizədliyini verməsə də, ADF-nin liderlərindən biri kimi tez-tez seçicilərlə görüşür, alovlu çıxışlar edir, qəzetdə məqalələr yazaraq seçiciləri demokratlardan olan namizədlərə səs verməyə həvəsləndirir. Aparılan səmərəli təşkilati işlər öz bəhrəsini verir. Təbriz və şəhər ətrafından doqquz deputat yerindən altısını ADF-nin tərəfdarları qazanır [12, s.102].

Ancaq bu dövrdə ingilislər Qacarlar dövlətini də Hindistan kimi müstəmləkəyə çevirmək məqsədilə 1919-cu il avqustun 9-da baş nazir Vüsuqüddövlə ilə müqavilə bağlayır və buna etiraz edənlərdən biri də ADF-nin liderlərindən Rəfət olur. O, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin öndərliyi altında ingilis imperializminə və mərkəzi hökumətin anti-Azərbaycan siyasətinə qarşı 1920-ci ilin 7 aprelində başlayan milli hərəkatda aktiv rol oynayır. Həmin günlərdə Rəfət yalnız təşkilati işlərdə, ideya-siyasi mübarizədə Xiyabani ilə çiyin-çiyinə olmaqla qalmır, həm də şeirləri ilə üsyan bayrağı qaldırır, xalqı mübarizəyə səsləyirdi:

1920-ci il iyunun 24-də Ş.M.Xiyabaninin qurduğu Milli Hökumətin Rəyasət Heyətinə 20 nəfər daxil idi ki, onların sırasında Məhəmmədəli Badamçı, Haşim Neysai, Mahmud Əmin Mülkədar, Mirzə Təqixan Rəfət, İsmayıl Əmririxızı, Əbülqasim Füyuzat, Nurulla xan Yekani, Nüsrətulla Neysari, Zeynalabdin Qiyami kimi məşrutə inqilabının iştirakçısı və inqilab veteranları var idi. Təqixan Rəfət ADF və Milli Hökumətdə Xiyabaninin köməkçisi və mədəni-maarif məsələləri üzrə müşaviri vəzifəsini yerinə yetirirdi. O bu vəzifədə də sonuna qədər qaldı və milli hərəkat yolunda şəhid oldu.

Qeyd edək ki, Rəfət Azərbaycanda qadın azadlığının da qatı tərəfdarlarından biri olmuş, “Femina” təxəllüslü yazılarında, məsələn, “Qadınlara xitab” və digər şeirlərində onların zülmətdən işığa çıxmasının vacibliyini ifadə etmişdir. O yazırdı:

Sənə Zöhrə, Ay, Günəş adı qoydular cahanda,

*Ancaq özün dünyada bir gün görə bilmədin.
Sən bu zülmət ölkədə, bu qaniçən dövrandə,
Ürəyincə sevinib, bir doyunca gülmədin.
O kəslər ki, qarşında diz çöküb səcdə edir,
İnanma sən onların eşqinə, ülfətinə.
Çöldəki vəhşilər tək, onlar fəqət, ov güdür,
Onlar layiq deyildir sənə məhəbbətinə... [6, s.163].*

“İran mətbuatının analitik tarixi” kitabında M.Təbatəbai dövrünün mədəni mühiti, ədəbiyyatdakı müasirlik səylərindən bəhs edərkən yazırdı: “O (Rəfət-F.Ə), Azərbaycan siyasətinin, ədəbiyyatının ruhundakı müasirliyin İran ədəbiyyatı və siyasətinə keçməsinə istəyirdi” [13, s.449]. Yəhya Arianpura görə, Tağıxan Rəfət siyasətlə jurnalistika, ya da siyasətlə ədəbiyyat arasında düzgün qurulmayan münasibətlərin qurbanı olmuşdur [14].

Nəticə

Rəfət bir tərəfdən hər cürə yeniliyə qarşı çıxan mühafizəkarları, digər tərəfdən isə ifrat yenilikçiləri, liberalistləri tənqid etmişdir. O hesab edirdi ki, həddən artıq mühafizəkarlıq kimi, ifrat müasirləşmək tərəfdarı olmaq da zərərliyə. Deməli, Rəfət milli demokrat kimi Azərbaycan milli hərəkatının türklük ruhunu daha çox ifadə etmişdir. Onun demokratik görüşləri türk dünyagörüşü ilə daha çox səsleşirdi. Bu anlamda o, Xiyabani ilə müqayisədə demokratiya və liberalizmə münasibətdə daha çox milli ruhu ifadə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Uzun Enver. Mirza Tağı Rıfət han. Trabzon: "Eser Ofset", 2017.
2. Kəsrəvi Əhməd. Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı. Tehran: "Mərkəz", 1998.
3. Xiyabani Əsl Fəraməz. Şeyxin nəvəsi babası haqqında. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı: "Bakı Çap Evi", 2011.
4. Mirzəyeva Cəmalə. "Təcəddüd" qəzeti Xiyabani hərəkatının ideoloji silahı kimi. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı: "Bakı Çap Evi", 2011.
5. Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I hissə). Bakı: "Sabah", 2015.
6. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı: "Elm", 1983.
7. Məmmədli Pərvanə. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin publisistikası. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı: "Bakı Çap Evi", 2011.
8. <http://www.tabrizinfo.com/tabriz/mashahir/rafaat.htm>
9. Qəribli İslam. Ş.M.Xiyabani hərəkatı dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbi mühit. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı: "Bakı Çap Evi", 2011.
10. Azeri Ali. Azadistan devleti ve Şeyh Muhammed Hiyabani (1918-1920), (Yayına hazırlayan: Seyfəddin Altaylı). Ankara: "Elila Elektronik İletişim Ajansı", 2004.
11. Atabəyi Turac. Azərbaycan: etnik mənsubiyyəti və İranda qüdrət uğrunda mübarizə. Bakı: "Təhsil" nəşriyyatı, 2002.
12. Şamil Əli. Azərbaycan Cümhuriyyətinin təsiri ilə yaranmış Azadistan dövləti və onun ideoloqu Mirzə Təqixan Rəfət//Azərbaycan Cümhuriyyəti: Tarixi, siyasi və ədəbi-kulturoloji müstəvidə (elmi məqalələr toplusu). Bakı: Nurlar NPM, 2018.
13. Bigdeli Əli. Çağdaş İran tarixində siyasi qətləmlər. 1-ci cild. Tehran: Soroush, ilk nəşr, 1377.
14. <https://bichakmeh.blogspot.com/1386/10/08/post-120/>

Фаиг Алекперлы
**НАЦИОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ И
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ МИРЗЫ
ТАГИХАН РАФАТ**

РЕЗЮМЕ

В статье показано, что Мирза Тагихан Рафат был известен в начале XX века в Южном Азербайджане как сторонник инноваций во всех областях, включая культуру, философию и литературу. Согласно основной идее его творчества, новаторы хотели создать новую эру в мире мысли и искусства, в литературе. Говорят, что главной задачей Рафата в то время было изменение устаревшего, но все еще доминирующего статуса и замена его новым, современным статусом. Он пошел по пути обновления литературной и философской литературы как по форме, так и по содержанию, упростил язык, изменил традиционные восточные мотивы и поэтическую систему и продвигал западный культурный метод.

При этом важное место в статье уделяется общественно-политической деятельности Тагихана Рафата и его взглядам на этот счет. Утверждается, что Рафат был одним из ближайших союзников шейха Мохаммада Хиябани и боролся за обновление и демократизацию в государстве Каджар. Одна из основных проблем, стоящих перед Рафатом, - это формирование свободного и справедливого общества во имя человечества. С этой целью он был одним из главных лидеров Демократической партии Азербайджана и Национально-демократического движения во главе с Хиябани. Как и Хиябани, Рафат боролся за права и свободы не только народа Южного Азербайджана, но и всех народов, проживающих в государстве Каджар, и таким образом достиг вершины мученичества.

Faiq Alakbarli

**MIRZA TAGIKHAN RAFAT'S NATIONAL-DEMOCRATIC
AND SOCIAL-POLITICAL VIEWS**

SUMMARY

The article shows that Mirza Tagikhan Rafat was known in the early twentieth century in South Azerbaijan as a supporter of innovation in all areas, including culture, philosophy and literature. According to the main idea of his work, the innovators wanted to create a new era in the world of thought and art, in literature. It is said that the main task of Rafat at that time was to change outdated but still dominant status and replace it with a new, modern status. He took the path of updating literary and philosophical literature in both form and content, simplifying the language, changing the traditional Eastern motifs and poetic system, and promoting the Western cultural method.

At the same time, the article gives an important place to Tagikhan Rafat's public and political activity and his views in this regard. It is stated that Rafat was one of the closest allies of Sheikh Mohammad Khiyabani and fought for renewal and democratization in the Qajar state. One of the main issues facing Rafat was to form a free and just society in the name of humanity. For this purpose, he was one of the main leaders of the Democratic Party of Azerbaijan and the National Democratic Movement led by Khiyabani. Like Khiyabani, Rafat fought for the rights and freedoms not only of the people of South Azerbaijan, but of all the peoples living in the Qajar state, and reached the peak of martyrdom in this way.